

Külli Prillop

Tartu ülikooli eesti fonoloogia teadur

Külli Habicht

Tartu ülikooli eesti keele kaasprofessor

Eva Saar

Tartu ülikooli läänemeresoome keelte teadur

Keel kütab kirgi 3

Koli-ramatust kooli-raamatuks

Eesti kirjakeele murranguperioode tutvustava artiklisarja eelmises loos¹ mainisime Eesti Kirjameeste Seltsi soovi anda välja uuendatud kirjaviisis Piibel. Seekord heidamegi täpsema pilgu kirjaviisivaidlustele – mis on uuendatud kirjaviis ning kuidas pandi eesti keelt kirja enne seda.

Wanna kirjawisi sünd

On üsna tavaline, et keeled võtavad üksteiselt üle tähestikke ja kirjasüsteeme – näiteks germaanlased hakkasid kunagi ruunimärkide asemel

¹ Külli Prillop, Külli Habicht. Keel kütab kirgi 2. Kirjakeele käärimise ja muutmise aeg. – Oma Keel 2/2022, 14–19. https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2022/12/prillop-habicht_OK_2022-2.pdf

tarvitama ladina tähti, jaapanlased võtsid omaks hiina märgid. Võõrast kirjasüsteemi kasutades tuleb seda oma keele jaoks kohendada, sest iga keele häälikusüsteem on teistest pisut erinev. Vanainglise keeles jäeti ladina tähtede kõrval alles ka mõned ruunimärgid, nagu Þ (häälduses θ), ning modifitseeriti mõningaid ladina tähti, näiteks loodi Ð (ð).

Eestikeelseid tekste panid esialgu kirja peamiselt sakslased ja peamiselt sakslastest kirikuõpetajate jaoks. Nii oli neil igati mõistlik kasutada saksapäraselt kirjaviisi, esialgu ilma igasuguste kohendusteta.

17. sajandi lõpus, kui loodi esimesed talurahvakoolid, vajati ka kirjaviiši, mille järgi eesti lastel oleks lihtsam lugema-kirjutama õppida. Bengt Gottfried Forseliuse eeskujul loobuti tähtedest *c, f, q, v, x, y* ja *z*. Samuti loobuti sel ajal saksapärasest *h*-st kui täishääliku pikendajast. Seni oli olnud tavaks kirjutada näiteks *kohl, lohtma, sahma* (loe: *kool, lootma, saama*), nüüd olenes esisilbi pikkade täishäälikute märkimine silbi ehitusest: pikk täishäälik lahtises silbis² märgiti ühe tähega, kinnises silbis kahe tähega, nt sõnad *kool* ja *kooli* kirjutati *kool* ja *koli*.

Neist muudatustest tekitas probleeme ning vaidlusi pikendus-*h* kõrvalejätmine, sest enam ei saanud sakslased eestikeelset teksti lugeda oma emakeele moodi. Näiteks kirjakuju *mahl* võidi saksa keele reeglite järgi lugeda *maal*, ilma eesti *h*-d omaette häälikuks pidamata. Uuenduste pooldajad rõhutasid eesti keele sarnasust soome keelega, sest nii said nad oma ettepanekuid paremini põhjendada. Soome ortograafias *h*-d pikenduseks ei kasutatud. (Vt Pöldvee 2010: 335; Tafenu 2011)

Pikendus-*h* kaotamisega toodi eesti keelde ainult tibake soomepäraselt. Soomekeelses Piiblis olid pikad vokaalid sageli kahe tähega kirjutatud ka lahtistes silpides, mitte ainult kinnistes, nt *suuren* 'suure', *saada* 'saada'. Mõnd kirikuõpetajat võis seesugune mitte päris soomepärase soomepärasus eestikeelsetes tekstides segadussegi ajada. Hargla pastor Ephraim Dietrich Hövel ongi 18. sajandi esimesel poolel üht sõnastikku ja grammatikat kopeerides muutnud originaali ortograafiat ning kirjutanud üsna soomepäraselt *hoolitsema, jooma, sööma, joone-laud* jne, ise selgitades, et nüüd ju soovitatakse pikendus-*h* asemel kahekordseid täishäälikuid. Trükitud raamatutes seisis ikka järjekindlalt *holitsema, joma, söma*.

² Lahtine silp lõpeb täishäälikuga, kinnine kaashäälikuga. Näiteks sõnas *kuu-lamas* on kaks esimest silpi lahtised, viimane silp kinnine, sõnas *met-sa* on esimene silp kinnine, teine lahtine.

Waña wisi kammitsais

Uendatud kirjaviisil, mida tänapäeval nimetatakse vanaks kirjaviisiks, oli üks suur puudus – lühikesi ja pikki helilisi kaashäälikuid ei olnud võimalik eristada, ülipikkadest rääkimata, sest *koli*, (*selle*) *kolli* ja (*seda*) *kolli* kirjutati kõik täpselt ühte moodi *kolli*. Lahtise esisilbi lühikese täishääliku järel tuli kirjutada topeltkaashäälik, sest muidu oleks seda täishäälikut loetud pikana (*koli* loeti ju *kooli*, vt eespool).

Kirjaviisi pisiparandusi selle puuduse kõrvaldamiseks üritati juurutada juba 18. sajandi esimesel poolel. Näiteks Anton Thor Helle grammatikas (1732: 5) on kirjas, et vajadusel saab sõnu eristada rõhumärgiga: *murre* 'mure', aga *múrre* 'dialekt, murre'. Ligi sada aastat hiljem pidas ka August Wilhelm Hupel (1818: 13) rõhumärgi lisamist mõeldavaks, nentides siiski, et üheski raamatus pole veel nii tehtud. Otto Wilhelm Masing (1820: 11–15) kaalus võimalust võtta kasutusele kriipsuga tähed: *kala* 'kala', *mure* 'mure' jne, aga otsustas lõpuks siiski rõhumärgi tarvitamise kasuks, nt *murre on süddames*, *múrre keles*. Friedrich Robert Faehlmann (1852: 61)³ soovitas ära kasutada tähestikust välja jäänud kirjamärke ning kirjutada lühikesed *m*, *n*, *r*, *s*, *l* kujul *m̄*, *n̄*, *rr*, *ff*, *ll*, pikad aga kujul *mm*, *nn*, *rꞑ*, *sf*, *ll*.

**Ei olnud palju aega rahho, jubba idlle
uks láfs lahti, ja faks meest forraga astusit
fisse. Effimene sillitas pead ja fõhhis kolm
forda, ja kummardas ja affas pikkaliste tõm-
bama: „Kalendri párrast tullin miña sõnu-
fest ütleva. Jumala sõña fõigis paigus
fallis — mis need ramato lehhed kalendris**

„Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat“ 1846, lk 48. Näide Faehlmanni kirjaviisist

Nii ei jõutud enam kui saja aastaga kirjaviisi küsimuses kuigivõrd edasi. Ometigi oli juba 1822. aastal soomlane Adolf Ivar Arwidsson teinud ettepaneku kirjutada täpselt nõnda, nagu räägitakse, st *ollit*, *jures*, *palluma* jne asemel *olit*, *juures*, *paluma*. Soomlase ettepanek jäi tähelepanuta, kuigi see ilmus ajakirjas „Beiträge“, mis oli tollaste kirjaviisiarutelude keskne toimumiskoht.

³ Faehlmanni ettepanekud jõudsid trükki alles pärast Faehlmanni surma, üheksa aastat pärast nende esitamist Õpetatud Eesti Seltsile.

Wanast wabaks

1843. aastal ütles Eduard Ahrens oma grammatikas lõpuks välja, et võiks kasutusele võtta soomepärase kirjaviisi. Ahrensi soovitatud kirjaviis ongi meie tänapäevane kirjaviis.

Üsna kiiresti hakkasid uut soome moodi kirjaviisi katsetama Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. 1846. aasta „Maa-rahwa Kalendri ehk Täht-ramatu“ andsid nad välja nii, et kalendriosa oli vanas kirjaviisis, üks jutt Faehlmanni kirjaviisis ja ülejäänud jutud uues kirjaviisis. Lugejad ei olnud sellega rahul. Kirjas Faehlmannile kurtis Kreutzwald, et uues kirjaviisis teksti olevat loetud *Teere weenike Mihkel kuuda kääbalad käiwad*. Seevastu Faehlmanni kirjaviisi lugemine läinud ladusalt. Nii pöörduski Faehlmann tagasi omaenese ortograafia juurde (ilmselt mõjutas teda ka tüllimine Ahrensiga), Kreutzwald aga tarvitas oma keeletaju järgi eri kirjaviiside segu. (Kask 1946: 40–44)

Peagi asus Kreutzwald siiski võitlema uue kirjaviisi eest. Ta kirjutas:

Kes oma parema tundmise wasta, üksnes pimedate meele hääks, kולי kartes, kõik vana risu ja kולי raeatud kooli teelt ei usalda ärakoristada, sellel ei ole veel tõsist mehe julgust. [...] Maa-rahwas saab ükskord kõstrite kirjutamisest ja Koli(!)-raamatu õpetusest lugupidamata tundma, et loodudkombline kirjutus üksnes elava sõna jälgil käib. („Maa-rahwa Kasuline Kalender“ 1857, lk 19–20).

Kreutzwald sõandas isegi võrrelda Ahrensit kui uuendajat Martin Lutheri ja ning omaenese pöördumist uue kirjaviisi poole Sauluse muutumisega Pauluseks. „Kes tõe ja walguse eest wõitleb, see jääb inimlikust nõdrusest hoolimata – siiski suureks meheks,“ uskus Kreutzwald. Tallorahwa Postimees, kus ta oma kirjutise 9. mail 1858 avaldas, lisas aga omapoolseid joonealuseid märkusi, nt „Minna sowin iggauhhe innimessele poõrmist Issanda Jesusse pole, agga ei mitte Soomlaste kirjutamise wisi pole“.

Kreutzwald ei lubanud oma juttude kirjaviisi muuta ega saanud neid seetõttu avaldada näiteks Perno Postimehes, mille väljaandja Johann Voldemar Jannsen eelistas vana kirjaviisi. Samas oli Jannsen nõus avaldama Kreutzwaldi „Kilplaste“ reklaami, kuigi „Kilplastes“ pilkas Kreutzwald uue kirjaviisi vastaseid. Kilplased olid nimelt ühe targa mehe kirjutisest kokku lugenud, et 627 ära jäetava kaashääliku vastu saaks ainult 97 lisatavat täishäälikut ning palusid ülemisandalt

alandlikult, et uut moodi kirjutamine Kilplas ära keelataks (vt Kreutzwald 1857: 68).

Tallorahwa Postimees küsis 1858. aasta kevadel oma lehe lugejailt asja kohta arvamust. Enamik oli Ahrensi kirjaviisile ülemineku vastu. Ühed ütlesid, et vana kirjaviisi ei tohi kõrvale heita, sest seda on kasutatud Piiblis, mida igäüks peab lugeda mõistma. Teised nentisid, et ilma lisamärkideta pole ka uues kirjaviisis võimalik II ja III vältel vahet teha. Kõlas isegi ähvardusi:

    Egga sa käest ärra olle, Postimees! Mis sompsu sa tahhad meile kirjaga tehha? Ärra hullu tee! Sind siis ennam kesgi ei loe. Siis jät-tame parrem luggemise hopis mahha, kui ennam allustud kombel meie emma-keles meile sedda kätte ei anta. (Tallorahwa Postimees, 25. juuli 1858, lk 31)

Tallorahwa Postimehhe 29. augusti numbris tehakse kokkuvõte: soomlaste moodi kirjutamine on küll õige, aga esialgu tuleks rahvale jätta siiski kirjaviisi, millega ollakse juba maast-madalast harjunud. Toimetaja nõu oli järgmine:

    Wõtko üks tark mees kätte ja kirjutagu abitsi, katekismuse ning Ue Testamendi ramatud ue kirjutamise wisi järrele ja pango sedda trükki. Kui trükkitud, siis andko külla koolmeistrite kätte ja lasko kolilastele uut wisi õppetada. Nenda saaks uus wiis ilma tüllita wanna wisi kõrwale assutud [...] (Tallorahwa Postimees, 29. august 1858, lk 65)

Kreutzwald avaldas seepeale 1859. aasta „Maa-rahwa Kasulises Kalendris“ järjekordse pilkeloo. Ta jutustas, et vanasti elanud Eestis tuisulased, kes sõitnud vankritega, mille rattad olid kandilised, tarvitanud liigsete teradega nuge, kandnud lisavarrukatega kuubesid ning lisasäärtega pükse. Tuisulased saanud aru küll, et nende maal oleks palju parandada, aga midagi ette ei võtnud, ainult õigustasid oma kombeid.

Uue kirjaviisi üleüldise kasutuselevõtuga läks lõpuks ikkagi nii, nagu Tallorahwa Postimees oli soovitanud. 1864. aastal ilmus Jakob Hurda „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi“. Carl Robert Jakobson andis 1867. aastal välja uues kirjaviisis aabitsa ning kirjutas muidki kooliraamatuid. Eesti Kirjameeste Selts otsustas 30. juunil 1872 oma järgnevates väljaannetes kasutada ainult uut kirjaviisi. 1889. aastal ilmus uues kirjaviisis Piibel.

Lõpetuseks

19. sajandi teisel poolel kasutusele võetud uuel kirjaviisil on siiski üks oluline puudus – II ja III väldet ei ole enamasti võimalik eristada. Selle puudujäägi kõrvaldamiseks on juba 19. sajandi algusest soovitatud kasutada kas rõhumärke või häälikupikkusele vastavalt mitmekordseid tähti, *selle kooli* ja *se da kòoli* või *koooli* (vt Prillop 2020). Taas soomlastest eeskuju võttes saaks vähemalt kirjakuju *märke* asendada häälduslähedasema variandiga *märkke*.

Ilmselt lähiajal siiski eesti kirjaviisi põhialuste muutmist ei plaanita, kuigi ettepanekuid selleks on tehtud (nt Vende 2020). Harjumuse jõud on tõepoolest suur ning ainult tagantjärele targana võib imestada, kuidas praeguse kirjaviisini jõudmine nii kaua aega võttis, olgugi et soome ortograafia oli uuendajatele tuttav ja juba 17. sajandist peale eeskujuks.

Viidatud kirjandus

- Arwidsson, Adolf Ivar 1822. Ueber die ehstnische Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XV, 124–130.
- Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Kask, Arnold 1946. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1857. Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmast kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud: Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümber-olgitud. Tartu: H. Laakmann.
- Prillop, Külli 2020. Kümme ettepanekut III välte märkimiseks eesti kirjakeeles. – Horisont 6, 62–64.
- Põldvee, Aivar 2010. Bengt Gottfried Forselius ja tähed. – Keel ja Kirjandus 5, 331–352.
- Tafenau, Kai 2011. Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele. – Linguistica Uralica 2, 130–143.
- Thor Helle, Anton 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban.
- Vende, Kullo 2020. Vajalikke muudatusi õigekeelsuse reeglistikus. – Oma Keel 2, 53–57.